

РОЛЯ ТА ПРОБЛЕМА ПРЕФІКСІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Ковбаса І., 2007

У статті на основі порівняльного аналізу «Словника природничої термінології» Х. Полонського (1928 р.) та академічного «Російсько-українського словника наукової термінології» (1998 р.) досліджено зміни префіксових утворень в українській природничій термінології 20-х і 90-х рр. ХХ ст. і відповідно зміни термінних моделей словотвору. На основі отриманих результатів оцінено стан української термінологічної лексики до й після доби зросійщення, складено таблиці.

The article on the base of comparative analysis of Natural Terminology Dictionary by Kh. Polonskyj (1928) and Russian-Ukrainian Dictionary of Scientific Terminology (1998) researches changes of prefix structures in Ukrainian natural terminology 1920-th and 1990-th and changes of word construction models. On the base of research results the analysis of Ukrainian terminological vocabulary before and after russification was done.

Структурні спотворення української термінології – питання завжди актуальне. Зважаючи на гіркий досвід за радянського режиму, особливо багато прогалин і розбіжностей з'явилося у лексиці та словотворі. І хоча в роки незалежності значно активізували діяльність науковці щодо розв'язання наявних проблем, багато з них ще досі потребують ретельного опрацювання. Одною із таких проблем є дослідження префіксових конструкцій.

Порівняння словників «золотого десятиріччя» та сучасних дає змогу з'ясувати, наскільки активно і вдало термінологія 20-х рр. минулого століття представлена в сучасній нормативній науковій лексиці, простежити не лише префіксові зміни термінів, а й зміни відповідних моделей словотвору. Урешті-решт, це відкриває неоціненну перспективу у сфері української наукової термінології та словникарства. У цій праці використано «Словник природничої термінології» Х. Полонського 1928 р. [1] та «Російсько-український словник наукової термінології» 1998 р. [2]. Одразу зазначимо, що «Проект» Х. Полонського зорієнтовано на досить широке коло користувачів, зокрема шкільних вчителів та учнів старших класів, тому в ньому подано лише найзагальніші терміни кожної галузі, тоді як академічний словник 1998 р. претендує на нормативність, тобто (в ідеалі) має містити весь набір рекомендованих відповідників до кожного російського терміна, зокрема значно повніші синонімічні ряди.

У дослідженні розглянуто лише частину лексики, зокрема українські відповідники 1928 р. та 1998 р. до російських термінів з префіксами **за-**, **об-**, **о-**, **от-**, **раз-** (**рас-**). Далі способи морфологічного словотвору, що показують ступінь рівноцінного добору українських лексем до російських у двох словниках. Насамперед ураховано зміни префіксових морфем, і лише потім кореневі та суфіксові.

Отримані результати порівняння більш-менш об'єктивно відображають стан нашої мови до й після русифікації 30-х рр. ХХ ст. (чому й були використані відповідні словники). На їхній основі складено таблиці.

У цій праці не залучено російські терміни словника Х. Полонського, відсутні у словнику сучасному. Наприклад: *заныливать* (Російські терміни (словник 1928 р. / 1998 р.)); *запорошувати* (Українські терміни-відповідники (словник 1928 р.)); (Українські терміни – відповідники (словник 1998 р.)).

Групування термінів, що мають синоніми, виконано за нормативним (першим у рядку) словом.

Терміни з тим самим префіксом згруповано за певними критеріями: наявністю між ними спільної чи відмінної словотвірної моделі; наявністю спільної чи відмінної твірної основи та варіативністю афіксів. Відповідно до цього виокремлено кілька підрозділів.

I. «Однакові всі терміни»: російський термін, його український відповідник 1928 р. та український відповідник 1998 р. – є цілком однаковими. Наприклад: *обводный; обвідний; обвідний*, у яких є спільна словотвірна модель;

II. «Однакові російський термін та український термін-відповідник 1928 року»: російський та український терміни словника Х. Полонського мають однакову модель словотворення, коли для українського терміна 1998 р. це не обов'язково. Проте останній має відмінний корінь, чи префікс, чи суфікс (комбінації можуть бути різними). Тобто присутня коренева чи афіксова варіативність. Наприклад: *основываться; основуватися, базуватися; обгрунтовуватися*.

У цьому разі всі нормативні терміни мають однакову модель словотворення, та український термін-відповідник 1998 р. відрізняється і префіксовою, і кореневою морфемами;

III. «Однакові російський термін та український термін-відповідник 1998 р.»: спільна словотвірна модель є в російського терміна та українського терміна 1998 р. Українська ж лексема 1928 р. може мати, а може й не мати її, та неодмінно різниться своєю морфемною варіативністю. Наприклад: *объемный; об'ємний; об'ємний*.

У такому разі український термін-відповідник 1928 р. має інший суфікс, аніж терміни 1 та 3, суфікси яких є однаковими, хоча морфемний склад однаковий у всіх;

IV. «Неоднакові всі терміни»: кожен термін має свою модель словотворення, або ж у всіх варіюються кореневі та афіксові морфеми. Наприклад: *залежь; зложище, переліг; поклад*;

V. «Однакові український термін-відповідник 1928 р. та український термін-відповідник 1998 р.»: однакову словотвірну модель мають лише українські терміни-відповідники зі словника Х. Полонського та академічного словника. Водночас російський термін відрізняється однією чи кількома морфемними складниками або їх варіативністю. Наприклад: *расходимость; розбіжність*.

I. Розділ «Префікс ЗА-»

1. Підрозділ «Однакові всі терміни» містить 26 російських термінів, що становить приблизно 28% усіх термінів із цією префіксовою морфемою. Якщо однаковий український переклад російських лексем є у двох словниках, питання кальки доволі сумнівне, а, можливо, й недоречне (це можна віднести до всіх лексем, поміщених у підрозділах «Однакові всі терміни»).

І саме в синонімічних рядах запропоновано слова з іншими префіксами (1928 р.: *приморозок*, а словник 1998 р. не подає жодного українського терміна з іншим префіксом окрім **за-**), коренями (1998 р.: *затулений, заточений, захололий* тощо), префіксами й коренями (1928 р.: *стулятися*). Іншу модель словотворення, безпрефіксова, має термін 1998 р. *холонути*. Серед синонімії академічного словника знаходимо «похідники» від дієслова «затуляти»: *затулка, затулений* (лексему 1928 р. *стулятися*, що має такий самий корінь, на жаль, укладачі словника 1998 р. не подають), та: *заточувати, заточений*. А це свідчить про поширене й тривале вживання корневих морфем цих термінів та їхню гнучкість. Шкода лише, що наведені лексеми не є нормативними.

2. Результат порівняння другого та третього підрозділів будь-якого розділу є об'єктивним показником стану української термінології в 20-х рр. та наприкінці 90-х рр. ХХ ст. У цьому разі 1928 р. однаково перекладено 5 термінів (розділ II), а 1998 р. – 21 (розділ III). У першому разі саме словник 1998 р. пропонує вдаліше українські відповідники з корневими морфемами відмінними від російських лексем (*загорятися, задимлювати* тощо). Цікаво, що, перекладаючи російські терміни *закапчивать, закапчиваться, закопченный*, словник Х. Полонського до першого з них подає лише відповідник *закопчувати*, а до наступних – по два: *закопчуватися, закурюватися; закоптілий, закурений*. Натомість академічний словник до першого випадку пропонує й *закурювати* й *закопчувати*, які з невідомих причин загублено у словнику 1928 р.

3. У підрозділі «Однакові російський термін та український термін-відповідник 1998 р.» особливу увагу варто звертати саме на українські лексеми 1928 р., бо вони демонструють цілковиту

спроможність української мови витворювати питомі відповідники. Серед них: безпрефіксові (*болотніти, щербина, мінення*), з іншою префіксовою морфемою (*звивання, уложення*), з іншою префіксовою й кореневою морфемою (*пощерблений, наснага*), з іншою кореневою морфемою (*затама, залютування, затужавілий*), з іншим родом (*завитка*), з іншим родом та префіксом (*визубень*), з іншим родом та коренем (*завійка*). **Ці слова є безцінним багатством питомо української лексики, яке сьогодні видобуто попри те, що протягом 60-ти років його глибоко-глибоко закопувала російська влада. Залишилося лише все це подарувати українцям для вжитку.**

Часто словник 1998 р. надає перевагу калькованим з російської українським лексемам (*закупорювати, запаювати, затверділий* тощо), а нормативні терміни 1928 р. подає не на першому місці своїх синонімічних рядів [1] (*закорковувати, залютувати, затужавілий*).

Серед термінів словника 1998 р. наявні українські лексеми теж з відмінними від російського **за-** префіксами (*вищерблений*), безпрефіксові (*щербина, лютувати*), з іншим префіксом та коренем (*стужавілий*), та всі вони є синонімічними, а не нормативними.

Лексеми 1998 р. *засічка, зарубка* (сл. 1928 р. – *зачерк*) мають невластивий українським віддієслівним іменникам суфікс **-ка**, що є рудиментом лінгвополітики 30-х рр. ХХ ст.

4. Четвертий підрозділ містить 20 термінів. Кількість українських відповідників з префіксом за- у словнику 1928 р. становить 17 (з них 12 – нормативні), серед них немає жодної кальки російського терміна, а у словнику 1998 р. – 23 (13 нормативних), з них 5 лексем скальковано. Та вони не є нормативними.

І словник 1928 р., і словник 1998 р. пропонують майже рівною мірою українські лексеми з іншими префіксами (1928 р.: *зложище, переліг* (с.), *слаблення* тощо, 1998 р.: *висновувати* (с.), *поклад, уповільнення* (с.) тощо), безпрефіксові (1928 р.: *гарт, тужавіння* тощо, 1998 р.: *гартування, тужавіти* тощо), з іншими коренями (1928 р.: *закрут, займання, загаяння* (с.), *замулений* тощо, 1998 р.: *загортання* (с.), *запальний* (с.), *засмічений*, тощо), з ін. суфіксами (1928 р.: *закладинка, замичний*, 1998 р.: *завертання*) й описові лексеми лише 1998 р. (*робити висновок, брати (в скобки)*).

Щодо описових термінів, то вони є небажаними в науковій мові. Це розумів і намагався цього уникнути Х. Полонський, запропонувавши натомість «*брати в скобки*» слово *замикати*.

У словнику 1998 р. трапляються такі самі українські терміни, як у «Проекту» 1928 р. (*займання, запальний, забарвлення, тужавіти* тощо), однак лише серед синонімічних рядів.

5. Принципи перекладу (а не калькування) російської термінології збіглися в укладачів двох словників небагато-де – у 20 випадках, з яких у 18 – українські лексеми теж мають префікс **за-**; 2 інших – безпрефіксові: *висновок, гартувати*.

Серед синонімії питомих українських слів «Проекту» 1928 р. можна простежити похідники термінів (наприклад, *з(а)нечищення, з(а)нечищений, з(а)нечищати*), а в синонімії словника 1998 р. – точні кальки російських термінів (*замкнутість, замкнутий, засисати*).

Отже, переклад українською мовою російських термінів з тим самим префіксом **за-** у словнику 1928 р. становить приблизно 73%, а у словнику 1998 р. – 85%. Продуктивними моделями словотвору українських лексем також є безпрефіксові: близько 10% у першому словнику і 3,3% – в другому. А окрім префікса **за-** наявні у словнику 1928 р.: **ви-**, **з-**, **на-**, **пере-**, **по-**, **при-**, **с-**, **у-**, безпрефіксові моделі; у словнику 1998 р.: **ви-**, **з-**, **на-**, **с-**, **у-**, безпрефіксові та описові моделі.

II. Розділ «Префікс ОБ-»

1. У розділі «Однакові всі терміни» є 10 лексем, що становить близько 20% усіх термінів з префіксом **об-**. Але серед синонімів словника Х. Полонського є слова з іншим коренем (*обвивати*), з іншим префіксом (*поміліти*), іншим префіксом і коренем (*опрацьовувати, опрацьований*). А словник академічний не подає жодного синоніма взагалі.

2. Другий розділ показує, що 1928 р. з російської мови скальковано 2 терміни. Тут словник 1998 р. пропонує кращі українські відповідники: *обхонний, обкладення*, але наявний і скалькований синонімічний варіант *обкладка* (з невластивим суфіксом **-ка** для віддієслівних іменників), і саме він є нормативним у словнику 1928 р.

3. Коли в словнику Х. Полонського скальковано з російської 2 терміни, то в словнику 1998 р. – 12. Серед них є безпрефіксові (*вугління, зугліти (с.)*), з іншими префіксами (*завалювання, зводнення, урвище, вимінний, зуглення (с.)* тощо); з іншим префіксом та родом (*виміна*), з іншим суфіксом (*об'ємний*), описовий (*братися вуглем*).

Словник 1998 р. також подає українські лексеми з іншими префіксами (*урвище* (зі словника 1928 р.), *відриватися, зуглений* тощо); безпрефіксові (*круча* (зі словника 1928 р.)); з іншим коренем (*обкачування*), але всі вони не нормативні.

Терміна 1928 р. *об'ємний* у реєстрі українських відповідників 1998 р. нема, натомість подано *об'ємний*. Перший, ймовірно, не пройшов мовної цензури 1930-х рр., бо партійці класифікували слова з суфіксом **-ов-** як полонізми.

4. Цікаво, що ряд рос. термінів: *обжиг, обжигание, обжигательный* у словнику Х. Полонського перекладено: *обпал, випал; обпалювання, випалювання*; і останній – лише *випальний*. Очевидно, що лексема *випал* є гнучкішою для творення похідників, то її разом з похідними словами все-таки варто поставити першою в синонімічному ряді (так зробили укладачі словника 1998 р.).

Загалом в обох словниках з 11 варіантів українських відповідників лише 4 мають також префікс **об-**, спільний з російськими термінами, решта – різняться. У «Проекті» 1928 р. та словнику 1998 р. є терміни з іншими префіксами (*випал (с.)*, *окрух* тощо; *уламок, узагальнювати* тощо) та безпрефіксові (*дослідження, взірець, зразок*).

5. П'ятий підрозділ налічує 14 термінів.

Серед українських відповідників, поданих у словнику Х. Полонського, лише один має префікс **об-**: *обнятий*, а в академічному словнику – 2: *обнятий* і *обвалювати (с.)*.

У синонімічних рядах двох словників є гнучкі українські терміни (наприклад, 1998 р.: *творення, творитися, твірний*).

Загалом кількість українських відповідників із префіксовою морфемою **об-** становить близько 35 % у словнику Х. Полонського й 57% у словнику 1998 р. Продуктивними є також префікси **у-** (12% – 1928 р., 14% – 1998 р.) та **ви-** (12% – у 1928 р., 10% – у 1998 р.), окрім того в словниках поміщено терміни з префіксами: **від-**, **до-**, **з-**, **за-**, **о-**, **по-**, **у-** тощо.

III. Розділ «Префікс О-»

1. Підрозділ «Однакові всі терміни» містить 26 російських термінів. Це приблизно 23% усіх термінів із цією префіксовою морфемою.

Синонімія ж термінів-відповідників не лише переконує у словотвірній продуктивності власне українських морфем, а є намаганням якнайточніше передати всі відтінки певних явищ та понять. Та це переважно стосується «Проекту» 1928 року (*основний, робити осад* (описовий), *холодити* (безпрефіксовий), *остудний* (ін. корінь)). Словник же 1998 р. наводить у синонімічних рядах здебільшого слова, максимально наближені чи скальковані з російських термінів (*осадочний, охолоджуючий* [2] (небажане **-ючи**), *осаджувальний, охолоджувальний*, у яких зайвими є **-уваль** (зрештою, словник 1928 р. вихід знайшов: *осадочний, охолодний*)).

2. П'ять термінів (≈ 5,4%) російських та українських словника 1928 р. мають спільну словотвірну модель [1].

Російський термін *остывание* перекладено у словнику Х. Полонського на *остигання, холонення*, а у словнику сучасному – *охолодження, остудження*, що неправильно. Російська лексема передає самочинну дію предмета, що й відтворює переклад 1928 р., коли ж терміни-відповідники 1998 р. акцентують дію, спрямовану на предмет.

3. У третьому підрозділі однаково на українську з російської мови 1998 р. перекладено 24 терміни, тоді як Х. Полонський у словнику природничої термінології знаходить до кожного з них питомий відповідник: безпрефіксові (*кільцювання, круглястий*); з іншою кореневою морфемою (*циндра, опірнення, обризкувач* тощо); з іншою префіксовою морфемою (*скристалізований, висушувати* тощо); з іншою суфіксовою морфемою (*осаджування*); з іншою префіксовою та кореневою морфемами (*обтопляти, висолодник, скорковіти* тощо); з іншою префіксовою та суфіксовою морфемами (*висушування*); з іншою префіксом та родом (*скалка*).

Деякі українські лексеми, подані у словнику Х. Полонського, використав також і сучасний словник, але вони є другорядними в синонімічних рядах (слова позначені погубленим шрифтом): *за(о)округлення, за(о)округлений, скалка, охолодження*.

Русифікація явно не оминула й український термін *обризкувач* (1928 р.), який у словнику 1998 р. виринув уже покаліченим – *обприскувач* (рос. опрыскиватель), а слова 20-их р. ХХ ст. *циндра, оксидация, віяло, висолодник, скорковіти, облямований* взагалі «поталовані» жорстоким шістдесятиріччям Радянського Союзу.

4. Четвертий підрозділ містить 35 російських термінів, що їх словники 1928 р. та 1998 р. перекладають по-різному. Серед українських відповідників є безпрефіксові моделі термінів (1928 р. – *гранити, крапління, оксидатор, лишка, рештка* тощо; 1998 р. – *лямвання, кайма, дослідний, тужавіння, габа* тощо, які не стоять першими в синонімічних рядах за винятком деяких: *окиснювач, фарбування, кістяк, твердіти* тощо). Тобто цей словник здебільшого добирає українські відповідники, дотримуючися префіксової моделі словотвору російських термінів; з іншою префіксовою морфемою (1928 р. – *обгинати, висушування, твердлий, затвердження* тощо; 1998 р. – *обгинати, обкочування, спорожнення, обпилювач* тощо); з іншою префіксовою та кореневою морфемами (1928 р. – *пофарбовання, полишка, залишковий, захололий*; 1998 р. – *обгортати, зрідження, проясняти(ся), залишковий, стужавілий, обшивання* тощо); з іншою кореневою морфемою (1928 р. – *околиця, огрів*; 1998 р. – *окіл, охололий* тощо).

Мовна політика СРСР глибоко й надовго вкорінилася в українську термінологію, тому її наслідки, що простежуються в словнику 1998 р., не є дивиною. Зокрема: *обмежувальний* (1928 р. – *обмежний*), *окислювальний* (1928 р. – *оксидацийний, окисний*), *експериментальний* (1928 р. – *дослідний*); суфікс **-ка** у словах жін.р.: *обшивка, облямівка* (1928 р. – *торочки*).

Знову ж термін словника Х. Полонського *пофарбовання* – це приклад власне української моделі словотвору на **-вання**, що досі є широко вживаною лише на сторінках літератури до 1930-их років. Опісля всі слова і на позначення процесу, і на позначення результату вживалися з **-вання**.

5. Однакову словотвірну модель під час перекладу російських термінів з префіксом **о-** використано в обох словниках у 22 українських лексемах, серед яких лише 3 також мають префікс **о-**: *охолоджувати, опалювати, ототожнювати* (а серед синонімії 1928 р. ще *осув, осувний, остуджувати, остигати*, з яких останніх два є й у лексикографічній праці 1998 р.). Проте словники перевагу надали префіксові **з-**, який є у 6 термінах (*збагачувати, зледеніння, зсув, зрошувальний* тощо). Друге місце посідають 5 термінів із префіксом **об-** (*обмеження, обведений, обрис* тощо); також є по 2 терміни з префіксом **с-** (*скам'янілість, скам'янілий*), **по-** (*помилка, помилковий*), та безпрефіксовою моделлю словотвору: *коло, холонутти* (у синонімічних рядах 1928 р. ще є *лійкуватий, холодити, студити, хибний*, а в 1998 р. – *лямований, лямувати, холодити, студити, стигнути, хибний*).

Слова ж *лійкуватий, процахати* словника Х. Полонського, на жаль, не поповнили лексику словника 1998 р., але й останній містить цікаві терміни: *лямувати, похибка*.

Отже, кількість українських відповідників з префіксовою морфемою **о-** становить приблизно 37% у словнику 1928 р. та 56% – у словнику 1998 р. Продуктивними також є безпрефіксова модель словотвору (близько 20% термінів 1928 р. та 11% лексем 1998 р.), префікс **об-** (12% у словнику 1928 р. та 12,5% у словнику 1998 р.) та інші: **з-**, **с-**, **по-**, **ви-** тощо.

IV. Розділ «Префікс ОТ-»

1. Оскільки в українській мові префікса **от-** нема, то його відповідником є префікс **від-**. Ураховуючи це, а також однакову модель словотворення російських та українських термінів, до підгрупи «Однакові всі терміни» залучили 16 лексем. Але серед синонімії є українські слова також іншої словотвірної моделі або ж слова з іншими афіксами, коренями, що передають більше відтінків певного явища чи процесу:

1928 р. – *далекий* (безпрефіксова модель словотвору), *розмикати* (інший префікс та корінь);

1998 р. – *відокремлення* (інший корінь), *відділ* (безсуфіксова модель словотвору), *відділок* (інший суфікс), *відокремлювати* (інший корінь та суфікс), *відтуляти* (інший корінь), *винаходити* (інші префікси та корінь), *розкривати* (інший префікс), *відтіняти* (інший корінь), *розморозжуватися* (інша твірنا основа);

1928 р. і 1998 р. – *відділення* (інший суфікс), *відокремлений* (інший корінь), *розмерзатися* (інший префікс та корінь).

Цікаво, що до 30-их рр. ХХ ст. дужки *розмикали*, а після – почали *розкривати*.

У цьому випадку синонімія словника 1998 р. є значно багатшою. Причиною цього як-не-як є поступ і науки, і техніки, і держави. До того ж нагадаймо, що це академічний (тобто теоретично найповніший) словник.

2. Підрозділ «Однакові російський термін та український термін-відповідник 1928 р.» містить лише один приклад.

3. Знову ж таки, словник 1998 р. переклав 24 російських терміни на українську мову, використавши ту саму словотворчу модель, тоді як словник 1928 р. – лише один. Проте академічне видання містить більше синонімів. До речі у ньому подано й деякі терміни словника Х. Полонського: *добір*, *відведення*, *відмірвання*, *віднога*, *гуца* та ін. Шкода лише, що вони поповнюють, а не домінують у синонімічних рядах 1998 р. Однак таким словам, як *міньба*, *відлютування*, *відгартування*, *відтинок*, *приярок*, *фус* та ін. у ньому місце не знайшлося.

Сучасний словник повсюдно перекладає російський префікс *от-* українським префіксом *від-*, тоді як терміни 1928 р. *добір*, *вивар*, *приярок*, *уступання*, *вишліфувати* та ін. демонструють цілковиту спроможність нашої мови дібрати точний і власне український відповідник, уникаючи калькування чи, як писав С. Караванський, «мавпування» усякої чужомовної лексеми. Зрештою, це має стосунок і до твірних морфем.

Одним із невдалих відповідників 1998 р. є, наприклад, лексема *відпайка* (1928 р. – *відлютування*) із невластивим суфіксом *-ка*.

4. До 14 російських термінів в обох словниках подано українські відповідники чи то з іншими словотвірними моделями, чи з іншими кореневими й афіксовими варіантами: деякі вдаліші (1928 р. – *стрімниця*, *відтулина*, *узбіч*, *звогчуватися*, *відвоглий*, *відпиховий* та ін.; 1998 р. – *схил*, *висок*), деякі не зовсім.

5. Цей підрозділ показує, що у 30 випадках укладачі обох словників дібрали українські терміни-відповідники з однаковими словотвірними моделями, відмінними від російських. Та в синонімічних рядах 1998 р. є й цілковиті кальки російських лексем: *відгонка* (1928 р. – *відгін*), *відміль* (1928 р. – *обмілина*), *відстоюватися* (1928 р. – *устоюватися*); важко назвати українськими й лексеми *перегонка* з невластивим суфіксом *-ка* для віддієслівних іменників, а у слові *відгвинчувати* замість літери *г* у словнику 1928 р. досі живе літера *г*.

Отож, українські терміни з префіксом *від-* становлять близько 80% у словнику Х. Полонського та 88% – в академічному словнику. Знову ж майже 5% – це частина безпрефіксових термінів у «Проекті» 1928 р. і 2,4% – у лексикографічному виданні 1998 р. Також є лексеми з префіксами *ви-*, *до-*, *пере-*, *при-*, *роз-* *у-*, тощо.

V. Розділ «Префікси РАЗ- та РАС-»

1. Префікси *раз-* та *рас-* розглядаємо разом, бо вони є фонетичними варіантами одної префіксової морфеми.

У першому підрозділі подано 30 російських термінів з префіксом «раз» та 20 з префіксом «рас». Синонімія «Проекта» Х. Полонського є об'єктивним показником цілковитої самотності та багатства української мови. Але частина його здобутків, на жаль, так і не потрапила до академічного словника. Наприклад, лексема 1928 р. «*розводнення*» означає теж розведення, але з водою; *перерва*, як виявляється, у минулому була синонімом до слова *розрив*. Але русифікація домоглася свого: уніфікувала слово *перерва*, змінивши рід на чоловічий і префікс – на ідентичний до російського *раз-*. Результат вийшов такий, що вже у словнику 1998 р. є лише один термін *розрив* на позначення російського слова *разрыв*, а не два, як у словнику 1928 р.

Деякі терміни, що їх знаходимо в синонімічних рядах 1998 р., усе-таки втішають. Вони ж є об'єктивним показником розвитку української науки й відповідно – термінології: *роздрібнення*, *повінь*, *опрацьовувати*, *розкряти* тощо; а слова *розлиття*, *розмиття* – очевидною спробою відійти від словотвірної моделі російських термінів *разлив*, *размыв*.

2. Підрозділ «Однакові російський термін та український термін-відповідник 1928 р.» містить лише 2 приклади.

3. Порівняно із даними попереднього підрозділу, у якому лише дві українські лексеми зі словника Х Полонського мали ту саму модель словотвору, що й російські, словник 1998 р. таких лексем пропонує аж 12 з префіксом **роз-** та 29 з префіксом **рас-**. Серед них є невдалі: *розвідка* (1928 р. – *розвідки, розвідування*), *розробка* (сл. 1928 р. – *розрібка, розроблення*), *розпайка, розплавка*, що мають суфікс **-ка**, непригаманний віддієслівним іменникам нашої мови. А терміни *розсіювальний, розтягальний* містять зайве **-аль** (1928 р. – *розсівний, розтяжний*), тому в таких випадках кращі українські відповідники варто шукати саме у словнику Х. Полонського.

Слова *розвилка, роздушений, роздушування* взято з праці Х. Полонського, але укладачі 1998 р. помістили їх на другій позиції синонімічних рядів.

Не всі українські лексеми, запропоновані словником 1928 р., мають префікс **роз-** як відповідник російським префіксам **роз-** та **рос-** (у більшості з них є й відмінні кореневі морфеми): *набрякати, перекрій, перетин, порізнений, виснага, виснажник, випростання, віддаль, потовкти, потрісканий; безпрефіксові: бубнявіти, топлення, ропа, рукавчик, тріскати*. Академічний словник таких термінів має тільки 4: *ропа* (безпрефіксовий); *відстань, віддаль, потрісканий*.

4. Підрозділ «Неоднакові всі терміни» містить 14 термінів з префіксом **роз-** та 4 з префіксом **рас-**. У словнику 1928 р. є нормативний термін *розводняти*, що завдяки своїй гнучкості утворює похідні слова *розводнений, розводнювати*. Також подано лексеми з іншими префіксами окрім **роз-**, **рас-**: *облегиувати, поділ, відмінність, дрібнити, руйнаційний, вбирання, редукувати, відокиснювати* тощо. У словнику 1998 р. таких назбирається лише 8. На позначення російських термінів *разрушающий, разрушительный* словник 1998 р. двічі подає той самий український відповідник *руйнівний*, а словник 1928 р. – *руйнаційний* і *руйницький*.

Слова *розбавлений, розбавляти, розділення, розвернутий, розріджуючий* є цілковитими кальками російських лексем.

5. Останній підрозділ «Однакові український термін-відповідник 1928 р. та український термін-відповідник 1998 р.» налічує 15 слів з префіксом **роз-** та 15 з префіксом **рас-**. Слово-синонім *розвертати* з академічного словника є калькою російського *развертывать*.

Отже, кількість українських термінів-відповідників із префіксом **роз-** становить приблизно 82% у словнику 1928 р. і 93% – у словнику 1998 р. Щодо безпрефіксових лексем, то в першій праці їх міститься близько 7%, а в другій – 4%. Є також терміни з префіксами **ви-**, **о-**, **пере-**, **по-** та ін.

6. Останній підрозділ охоплює 15 слів, 13 із них мають префікс **роз-**, окрім лексем: *витрата* і *світанок*.

Знову ж таки, синонімія словника 1998 р. кількісно більша, та наскільки вдалою є вона? Наприклад, до російського терміна *расщелина* подається український «нормативний» відповідник *розколина* (так само і у словнику 1928 р.) і 2 синоніми: *щілина, ущелина*. Корінь останніх лексем **-щіл-** є ідентичним кореню **-щел-** російського слова. Отож, правило «не кількості, а якості» є запорукою успішного внормування та систематизації словникової лексики.

За результатами п'ятого розділу кількість українських відповідників із префіксом **роз-** становить 84% у словнику 1928 р. та 94% – у словнику 1998 р. Продуктивними є також безпрефіксова модель словотвору (близько 7 % термінів 1928 р. і 1,5% лексем 1998 р.) та префікс **ви-** (3% лексем 1928 р. і 1,5% лексем 1998 р.). Трапляються терміни і з іншими префіксами: **від-**, **з-**, **по-**, **у-** тощо.

Отже, ґрунтуючись на результатах порівняння, можна зробити висновок: «Словник природничої термінології» Х. Полонського є неоцінним джерелом питомої української лексики, але дещо призабутої чи, можливо, і невідомої в наш час. Безперечно, в останньому величезну роль зіграла політика «єднання братніх народів», а точніше засоби її реалізації – тотальна русифікація всього українського на будь-яких рівнях мовних та життєвих. Розпочалась кампанія масового знищення лексикографічних видань, але, на щастя, деякі термінологічні словники вціліли. Серед них і «Словник природничої термінології» 1928 р., багато лексики якого так і не вийшли за межі

його реєстру, як і за межі 30-х рр. ХХ століття. А варто звернути увагу на такі перспективні слова та форми їх творення, як: *висолодник, віяло, закладинка, запиляч, лишка, наснага, облямівка, огрів, приморозок, розрібка, стрімниця, фус, циндра; залютування, загаяння, пофарбовання, розводнення, тужавіння; вимінний, відвоглий, відпиховий, об'ємовий, окоруховий; бубнявіти, зугліти, гранити, кругліти, крапліти, розмикати(дужки), зогчуватися, стулятися* тощо. Простежується й те, що укладач намагався подавати українські лексеми з префіксами, відмінними від префіксів у російських термінах. Наприклад, серед запропонованих українських відповідників до російських слів з префіксом *за-* є ще терміни з префіксами *ви-, з-, на-, пере-, по-, при-, с-, у-, без префіксові моделі*, коли у словнику 1998 р. знаходимо *за(о)-, ви-, с-, по-, у-*, безпрефіксові та описові. Але кількість таких лексем в останньому словнику є значно меншою, ніж у «Проекті» 1928 р.

Лексикон академічного словника містить терміни й зі словника Х. Полонського, й зі словників періоду після 30-х рр. ХХ ст. Останні легко впізнати за невластивими нашій мові моделям словотвору, що їх примусово прищеплено за періоду русифікації: *закриваючий* (невластиве *-ючи*), *об'ємний* (замість *об'ємовий*), *обробка* (невластивий віддієслівним іменникам суфікс *-ка*) тощо. Обсяг калькованих термінів у сучасному словнику є приблизно в 10 разів більший, ніж у словнику Х. Полонського. Кількість українських відповідників з тим самим префіксом, що й у російських термінах, є також більшою в лексикографічному виданні 1998 р.

1. Полонський Х. *Словник природничої термінології (Проект)*. – УАН, ІУНМ. *Природничий відділ. Матеріали до української термінології та номенклатури, т. ІХ, Київ, ДВУ, 1928, VIII+262 с.* [ЦНБ 1) ВІ 6405/11; 2) В 62823; БС 4006/11]. 2. *Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / уклад. В. В. Гейченко, В. М. Завірюха, О. О. Зеленюк та ін.* – К.: *Наук. думка*, 1998. – 892 с.

УДК 800

Роман Рожанківський

Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології
Держспоживстандарту України та Міністерства освіти і науки України

ВИДОВІ ПЕРФЕКТИВИ ДВОВИДОВИХ БЕЗПРЕФІКСНИХ ДІЄСЛІВ ЧУЖОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ НА -УВА(ТИ)

© Рожанківський Р., 2007

Досліджено наявні двовидові безпрефіксні дієслова чужомовного походження на *-ува(ти)* разом з їхніми префіксними перфективами з метою виявити стан і можливості утворення видових пар.

The existent two-aspectual prefix-free foreign-origin “-ува(ти)” ending verbs together with prefix perfective verbs are investigated for the purpose of discover the condition and possibility to constitution the aspectual pairs.

Термінологи та лексикографи вже не раз намагалися виробити простий спосіб перетворення нехарактерних для української мови двовидових дієслів на видові пари, бо це сприяло б їх однозначному зрозумінню в нормативних документах і науково-технічних текстах. Зникає також потреба прискіпливо досліджувати контекст, ще й, можливо, безрезультатно в разі відсутності темпоральних прислівників (*давно, вже, сьогодні, завтра, згодом* тощо) [1, с. 231].